

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.50386.2358>

Print ISSN: X2588-414

Online ISSN: X2783-5081

Pages: 126-159

Received: 02/11/2024

Accepted: 11/06/2025

Original Research

A Critical Analytical Assessment of Various Interpretations of The Qur'anic Expression "Ukht Harun"

Ashkan Javanmard

PhD student of comparative Quranic
exegesis , Qom University, Qom ,
Iran

Seyyed Reza Moaddab*

Professor, Department of Quran
and Hadith Sciences, Qom
University, Qom,
Iran.(Corresponding Author)

Introduction

One of the most well-known historical controversies concerning the Qur'an pertains to the expression "O sister of Aaron" (Yā ukhta Hārūn) used in reference to Mary, the mother of Jesus (Qur'an 19:28). This phrase has been a focal point of interreligious debate between Muslims and Christians from the earliest Islamic centuries. According to various hadith sources, including accounts cited by al-Suyuti, Christians in Najran challenged the Prophet Muhammad's envoy, al-Mughīra ibn Shu'ba, regarding the temporal discrepancy between Aaron, the brother of Moses, and Mary, mother of Jesus, questioning how they could be siblings despite the centuries that

* sr-moaddab@qom.ac.ir

separate them. While the authenticity of this hadith may be debated, its presence in early Islamic literature confirms the antiquity of this theological challenge.

Critics, particularly among Western orientalists and scholars of the Bible, have argued that this expression reflects a confusion on the Prophet's part between Mary (Maryam) and Miriam (sister of Moses and Aaron), allegedly due to his indirect knowledge of Biblical narratives. In response, Muslim scholars and exegetes have offered a range of interpretations, rooted primarily in traditional and historical frameworks. As this study reveals, there are approximately 14 distinct theories proposed to resolve this issue. This article aims to critically and analytically assess these various interpretations. The central research question is: among the 14 proposed explanations, which hold the strongest evidential and interpretive merit, and why?

Research background

Beyond the interpretations offered by exegetes, numerous scholarly studies have been conducted on the subject of this research. To the best of the author's knowledge, these investigations have yielded fourteen distinct hypotheses, which will be addressed in detail throughout the main text of this study. A number of these valuable contributions are as follows:

- Al-Sa'idi (1313 AH): Adopting a comparative approach, he argues that Mary was maternally descended from Aaron and, after the death of her parents, was genealogically connected to the priestly household of Zechariah, a descendant of Aaron. He maintains that this new affiliation justifies the Qur'anic titles "daughter of 'Imrān" and "sister of Aaron." However, this argument lacks historical support and contradicts established Jewish inheritance customs, which do not allow such lineage affiliation except through a son-in-law.
- Erjan Çelik (n.d.): Çelik interprets verses 33–37 of Sūrat Āl 'Imrān as relating to the biblical narrative of Amram and his wife Jochebed, suggesting that Miriam was the initial response to Jochebed's prayer, with Mary being the ultimate fulfillment. This conceptual link allows the Qur'an to refer to Mary as "daughter of 'Imrān" or "sister of Aaron." However, this hypothesis lacks coherence with the thematic structure of the surah and fails to yield convincing conclusions.
- Angelika Neuwirth (2005, 2009): In her works, Neuwirth views the reference to Mary as "sister of Aaron" in Sūrat Maryam as a typological identification with the biblical prophetess Miriam. She argues that this reflects early Christian exegetical efforts to parallel the stories of Moses with those of Mary and Jesus. Though more nuanced than other Orientalists, her claims—such as the later insertion of the verses to appeal to Jewish audiences—remain debatable.
- Mohammad Shokri et al. (2016): These scholars argue that the title "sister of Aaron" has long been problematic for critics of the Qur'an due to the lack of a

direct historical reference to Mary having a brother named Aaron. They suggest, based on the Prophet Muhammad's response to Mughīra ibn Shu'ba, that the expression is an honorific or metaphorical title common in Jewish-Arabic usage. While their criticism of classical exegeses is justified, their proposed solution remains open to further scrutiny.

- Tuyserkani (2007): Contrary to the claims of Orientalists, he maintains that the Qur'an makes no confusion between Miriam and Mary, nor between 'Imrān and Amram. He argues that the confusion arises from misinterpretation, suggesting that Mary's father might have been Joachim (as in apocryphal gospels), with 'Imrān being the Arabic equivalent. Despite aiming to defend the Qur'an, his views rest primarily on conjecture rather than solid evidence.
- Azam Sadat Shabani et al. (2023): Drawing from Christian typological hermeneutics and Qur'anic exegetical traditions, these researchers claim that Mary, like her cousin Elizabeth, belonged to the priestly class and thus was associated with Aaron's lineage. They assert that the phrase "sister of Aaron" aligns with Semitic language norms and cultural conventions. Nevertheless, their interpretation assumes a priestly role for Mary that is not substantiated by Qur'anic discourse, which remains silent on such affiliations.
- Eyvazi (2013): Through a comparative study, he highlights that the canonical Gospels do not mention Mary's parents, and even Christian exegetes view Joachim traditions as weak. He posits that Mary was paternally from the tribe of Judah and maternally linked to the tribe of Levi, justifying the title "sister of Aaron." This explanation, grounded in social and tribal realities of the time, is among the more plausible interpretations.
- Sabbah (2011): Examining commonalities between the Qur'anic and Gospel accounts, Sabbah contends that the Qur'an symbolically connects Mary to the prophetic and priestly household of Amram, paralleling the biblical Miriam, sister of Moses. He sees the title "sister of Aaron" not as literal, but as emphasizing Mary's spiritual and theological affiliation with a revered lineage. His symbolic interpretation reflects an effort to honor Mary's exalted status within the prophetic tradition.
- Ali-Mohammadi (2012): He critiques Sabbah's position, arguing that the Qur'anic narrative elevates Mary's lineage in contrast to the Gospels' silence. From his perspective, the Qur'an seeks to defend Mary against the slanders of the Jews, emphasizing her noble ancestry. He views the reference to 'Imrān as a defense mechanism to affirm Mary's and Jesus's sanctity and prophetic dignity within a hostile socio-religious context.

Research method

The method of this article is analytical-critical method, employing both historical and literary approaches.

Result

Research findings indicate that among the 14 existing possibilities, the strongest probability is an indirect lineage-based or genealogical connection between Mary and Aaron. This view is reinforced by narrative and contextual evidence and aligns with the literary exegesis of the Qur'an. Following this, the probability of a genealogical link through a namesake half-brother of Aaron holds significant credibility, as it does not conflict with the verse's context or other logical principles, though it diverges from rhetorical and literary-exegetical approaches. Finally, the likelihood of Maryam's resemblance to Aaron in terms of priestly status ranks third among the most probable views on this matter.

Keywords

Mary's lineage, Aaron, Sister of Aaron, Amram, Miriam, Literary approach.

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.50386.2358>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۱۲۶-۱۵۹

دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲

پذیرش: ۱۴۰۴/۳/۲۱

مقاله پژوهشی

ارزیابی تحلیلی انتقادی دیدگاه‌های مختلف درباره تعبیر «أخت هارون» در قرآن کریم*

دانشجوی دکتری تفسیر تطبیقی دانشگاه قم، قم، ایران.

اشکان جوانمرد

استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قم، قم، ایران.

سید رضا مؤدب *

چکیده

یکی از شناخته‌شده‌ترین شبهات تاریخی درباره قرآن کریم، کاربرد لقب «أخت هارون» برای مریم، مادر عیسی (ع) است. این مسئله از نخستین موضوعات چالشی در گفت‌وگو میان مسلمانان و مسیحیان بوده است. از همان قرون نخستین، مفسران و صاحب‌نظران تلاش‌های بسیاری را برای درک مصداق هارون در این آیه و علت بکارگیری چنین خطاب‌ی در قرآن نموده‌اند. رویکرد ایشان در این زمینه، بیشتر رویکرد سنتی و تاریخی بوده و در مجموع، حدود ۱۴ احتمال را به ارمغان آورده است. مستشرقان نیز در این باره نظرات ارزشمندی را ارائه داده‌اند؛ با این حال، برخی از آنان با تأکید بر یکی از این احتمالات - یعنی خلط میان مریم (س) و میریام توسط

* مقاله مستخرج از رساله دکتری است.

پیامبر (ص) - اهداف مغرضانه خویش را دنبال کرده‌اند. در همین راستا، هدف اصلی این پژوهش، تحلیل و ارزیابی دیدگاه‌های مختلف درباره تعبیر «أخت هارون» در قرآن کریم است. پرسش محوری پژوهش، میزان اعتبار احتمالات مطرح شده در مورد تعبیر مذکور و علل آن می‌باشد. این پژوهش با روش تحلیلی - انتقادی و با دو رویکرد تاریخی و ادبی انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که از میان ۱۴ احتمال موجود، قوی‌ترین احتمال، ارتباط سلالتی و نسب‌ی غیرمستقیم مریم (س) با هارون است. این دیدگاه، با مؤیدات روایی و سیاقی تقویت شده و موافق تفسیر ادبی قرآن کریم است. پس از آن، احتمال ارتباط نسب‌ی از طریق برادری ناتنی همنام با هارون، به دلیل عدم تعارض با سیاق آیه و سایر موازین منطقی و درعین حال مخالفت با شیوه بلاغی و رویکرد ادبی تفسیری از جایگاه دوم برخوردار است. در نهایت، احتمال تشابه مریم با هارون در جایگاه کهنات در رتبه سوم قرار گرفته و از جمله محتمل‌ترین نظریه‌ها در این باب به شمار می‌رود.

واژه‌های کلیدی: نسب مریم، هارون، أخت هارون، عمرام، میریام، رویکرد ادبی.

بیان مسئله

یکی از شناخته‌شده‌ترین شبهات تاریخی درباره قرآن کریم، به کاربرد تعبیر «أخت هارون» درباره مریم، مادر مسیح (ع)، بازمی‌گردد. این مسئله از نخستین موضوعات بحث‌برانگیز در تعاملات و مناظرات میان مسیحیان و مسلمانان بوده است. مطابق روایتی که سیوطی آن را از ابن‌ابی‌شیه، مسلم، ترمذی، نسائی، ابن‌ابی‌حاتم، ابن‌حبان، طبرانی و دیگران نقل می‌کند، مغیره بن شعبه - که از سوی پیامبر اسلام (ص) به منطقه نجران اعزام شده بود - چنین گزارش کرده است که مسیحیان آن دیار به وی اعتراض نمودند که چرا در عبارتی که در قرآن کریم آمده - «يَا أُخْتَ هَارُونَ» - تأمل نمی‌کنید؟ درحالی‌که موسی، قرن‌ها پیشتر از عیسی می‌زیسته است! (سیوطی، ۱۴۰۴ ق: ج ۴ / ۲۷۰).

حتی اگر در صحت سند این روایت نیز مناقشه شود، صرف وجود این روایت، در منابع حدیثی کهن، نشان‌دهنده این است که ریشه شبهه یادشده به قرون نخستین اسلامی برمی‌گردد (ر.ک: مقدمه مترجم کتاب الفن القصصی فی القرآن کریم). منتقدان قرآن کریم، به‌ویژه برخی از علمای اهل کتاب و مستشرقین غربی، کوشیده‌اند با استناد به این‌گونه شبهات، نشان دهند که پیامبر اسلام (ص) در روایت خویش از داستان‌های پیامبران و اقوام گذشته از کتاب‌های تورات و اناجیل بهره گرفته اما از آنجا که به منابع اصیل و مکتوب این

کتابها دسترسی نداشته، به ناچار دچار برخی خطاها و اشتباهات تاریخی گردیده است.

تعبیر قرآنی «أخت هارون»، در آیه ۲۸ سوره مریم به کار رفته است. در روایت قرآنی، مریم (س) پس از کناره‌گیری از قوم خویش، در معبد بیت المقدس و یا غیر آن و دریافت بشارت تولد پسری پاکیزه توسط فرستاده پروردگار، با اعجاز الهی آبستن شده و به مکانی دورافتاده می‌رود. پس از وضع حمل، مریم طفل خویش را در آغوش گرفته و نزد قوم می‌آورد. قوم در نگاه اول به دختر باکره و طفلی که در آغوش خود دارد با نظر سوءظن نگریسته و به وی نهیب می‌زنند که کار بسیار زشت و دور از انتظاری را مرتکب شده است. درست در همین هنگام است که به مریم خطاب می‌کنند:

«يَا أُخْتَ هَارُونَ مَا كَانَ أَبُوكِ امْرَأَ سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ أُمُّكِ بَغِيًّا» (مریم/ ۲۸): ای خواهر هارون! نه پدر تو مرد بدی بود و نه مادرت زنی بدکاره!

آیه مذکور نوعاً از آیات ابهام‌آمیز قرآن کریم است هم به خاطر این که قوم، مریم را در عتاب خویش، خواهر هارون می‌خوانند و هم به خاطر نوع خطاب ایشان؛ چراکه برای مخاطب نوعی، منطقی‌تر این بود که گفته شود: «ای دختر عمران و حنه! نه پدرت مرد بدکرداری بود و نه مادرت زنی آلوده‌دامن!». با این حال همانطور که ملاحظه می‌شود در آیه مذکور، نامی از پدر و مادر مریم برده نمی‌شود و خواهر هارون بودن وی بیشتر مورد توجه قوم قرار می‌گیرد.

مفسران و صاحب‌نظران برای درک مصداق این هارون و علت چنین خطابی از همان قرون نخستین، تلاش‌های فراوانی نموده‌اند و رویکرد ایشان در این باره بیشتر بر رویکرد سنتی و تاریخی استوار بوده است و تا حد اطلاع نگارنده حدود ۱۴ احتمال را در این باب به ارمغان آورده است. مستشرقان نیز نظرات ارزشمندی را در این باره ارائه داده‌اند؛ باین حال، برخی از آنان با تأکید بر یکی از این احتمالات - یعنی احتمال خلط میان مریم (س) و میریام توسط پیامبر (ص) - اهداف مغرضانه خویش را دنبال نموده‌اند. در همین راستا، ارزیابی تحلیلی انتقادی مجموعه نظرات و آرای مطرح شده توسط اندیشمندان و مفسران قرآن کریم در مساله یادشده، هدف اصلی این مقاله است. بنابراین به طور مشخص، مسئله اصلی پژوهش از این قرار است:

از بین ۱۴ احتمال مطرح شده توسط صاحب‌نظران درباره تعبیر قرآنی «أخت هارون» چه احتمالاتی از میزان قوت بیشتری برخوردارند؟ و چرا؟

پیرامون چرایی طرح این حجم از نظرات درباره جمله واحدی از روایت داستان مریم در قرآن کریم، علاوه بر

ظرفیت بالای قرآن در تحمل لایه‌های مختلف معنایی و به تلاطم در آوردن ذهن مخاطبان برای کشف عمق مطالب خویش، برخی صاحب‌نظران همچون احمد خلف‌الله (۱۹۹۹ م) با رویکردی انتقادی بر این اعتقادند که قرآن در روایت داستان‌های خویش، به عمد عناصر تاریخی را مبهم گذاشته‌است و در بسیاری از موارد، ویژگی‌ها و اوصاف شخصیت‌های داستان‌هایش را به‌روشنی بیان ننموده است تا بلکه ذهن مخاطبانش بجای پرداختن به حواشی، از همان ابتدا متوجه اهداف این داستانها گردد. مفسران با علم به این مبنای عامدانه قرآن در ابهام‌گویی اش، چنین اندیشیده‌اند که فهم تاریخی داستان‌های قرآن، تنها زمانی ممکن است که این ابهامات و پیچیدگی‌ها از چهره آن‌ها زدوده شود؛ از این رو در برخی موارد به سراغ آگاهی‌های تاریخی، اسرائیلیات و حتی فرضیات انتزاعی خویش رفته‌اند تا شاید بتوانند موارد مذکور را رفع ابهام نمایند؛ با این حال به نظر می‌رسد این اعتماد مفسران در عرصه مذکور نه تنها کارساز نبوده بلکه آن‌ها را بیشتر به بیراهه کشانده است و مانع از این شده که به نتایج صحیح و متقنی دست یابند! در صورتی که اگر از همان ابتدا از مبنای یادشده روی‌گردان می‌شدند و تلاش می‌کردند که داستان‌های قرآن را بر اساس اهداف و رویکرد ادبی درک نمایند، راه طعن قرآن و پیامبر بر روی مخالفان بسته می‌شد (خلف‌الله، ۱۹۹۹ م: ۵۸-۵۹).

البته منظور از رویکرد ادبی در کلام امثال خلف‌الله، تفسیر و یا فهم بلاغی و فصاحتی و ادیبانه قرآن کریم نیست؛ بلکه رویکرد ادبی اساساً در مقابل رویکرد سنتی یا تردیش^۱ قرار می‌گیرد. سنت یا تردیش به معنای مجموعه‌ی پیوندها و لینک‌های چسبیده به یک متن و یک مفهوم است. نتیجتاً در رویکرد ادبی برای فهم دقیق، صادقانه و امانت‌دارانه‌ی یک متن، باید خود آن متن را مورد کاوش و دقت قرار دهیم نه پیوندهای چسبیده به آن را. در همین راستا وقتی سراغ قرآن کریم - که به قول امین الخولی، بزرگترین شاهکار ادبی زبان عرب است (الخولی، ۱۹۹۵: ۲۲۶) - می‌رویم، باید خود قرآن در فهم ما مطرح باشد و نه چیز دیگری غیر از آن (سلیمانی، ۱۳۸۶: ۴۶-۴۷).

پیشینه پژوهش

گذشته از تفاسیر مفسران، پژوهش‌های فراوانی در موضوع پژوهش انجام گرفته و عصاره نظرات پژوهشگران - تا حد اطلاع نگارنده - تعداد ۱۴ احتمال را به ارمغان آورده است که در متن پژوهش به ارزیابی آن‌ها پرداخته خواهد شد. در این مجال، به تعدادی از این پژوهش‌های ارزشمند به عنوان نمونه اشاره می‌شود:

¹ traditional

- الصعیدی (۱۳۱۳ ق) در پژوهش «مریم ام عیسی علیه السلام؛ اخوتها لهارون بنوتها لعمران» کوشیده است که با رویکردی تطبیقی به شبهات موجود در مورد تبارشناسی مریم در قرآن و اناجیل پاسخ دهد: پدر مریم از نسل داود و مادرش از نوادگان هارون بوده است. طبق رسوم رایج یهود و پس از وفات والدین، ارتباط مریم با نسب خانوادگی اش قطع شده و در عوض از طریق خاندان کفیلش زکریا که کاهنی هارونی است به نسب جدید هارونی متصل می‌گردد. بر اساس همین ارتباط جدید، قرآن از وی با عناوین «بنت عمران» و «أخت هارون» یاد می‌کند. همانطور که مشاهده می‌شود، پژوهشگر از میان احتمالات موجود، به انتساب نسلی مریم به هارون از طریق زکریا تمایل یافته است اما این استدلال، برخلاف ادعای صورت گرفته با قوانین مرسوم یهود سازگاری ندارد؛ چرا که در آیین یهود، تنها داماد می‌تواند به خانواده همسر خویش (در مواردی که پدر خانواده پسری ندارد) ملحق شود و نقش جانشین وی را ایفا نماید^۱ بنابراین نحوه اتصال یادشده توسط پژوهشگر مستند تاریخی ندارد.

- ارجان چلیک (بی‌تا) در مقاله «از مریم تا مریم: نسبتی مسیحایی در قرآن» معتقد است آیات ۳۳ تا ۳۶ سوره آل عمران درباره خاندان عمراً پدر موسی نازل شده است. یوکابد همسر وی از خداوند درخواست تولد پسری آزادزاده را می‌نماید و خداوند در پاسخ به درخواست وی، «میرام» را در آن زمان به او عطا می‌نماید و استجابت کامل دعای وی را به زمانی دیگر حواله می‌کند. قرآن کریم در ادامه و در آیه ۳۷، بلافاصله از داستان «میرام» به داستان «مریم» تغییر جهت می‌دهد تا نشان دهد که دعای یوکابد در مورد مریم به فعلیت کامل رسیده است. پس از برقراری پیوند خانوادگی میان «میرام» با «مریم»، بدون هیچ اشکالی می‌توان «مریم» را «دختر عمران» و یا «خواهر هارون» خطاب نمود. با این وجود، ادعای چلیک با قرائن سیاقی سوره آل عمران همخوانی نداشته و علی‌رغم تلاش وی بر نوآوری در تحقیق، نتایج متقنی را به دنبال ندارد.

- آنجلیکا نیورت (۲۰۰۵ و ۲۰۰۹ م)^۲ در دو مقاله چاپ‌شده خویش در کتاب «متون مقدس، شعر و شکل‌گیری یک جامعه: خوانش قرآن به مثابه متنی ادبی» می‌نویسد این که مریم در صحنه پایانی داستانش در سوره مریم، «خواهر هارون» خطاب شده است، انعکاس‌دهنده نوعی گونه‌شناسی با «میرام»، نبیه عهد عتیق است؛ تفسیری که توسط پدران کلیسای قدیمی، به منظور مرتبط ساختن وقایع مربوط به موسی (ع) با وقایع

^۱ قانون یبوم در سفر تثئیه ۵: ۱۰-۲۵

^۲ Angelika Neuwirth

مربوط به مریم و عیسی (ع) شکل گرفته است. افزون بر این، ارجاع مریم به هارون و نه به موسی، به رتبه الهیاتی مریم به عنوان نمونه اولیه و استعاری کلیسا و به طور ضمنی معبد اورشلیم اشاره دارد که آیین قربانی یهودیان در آن به هارون برمی گردد. هر چند این پژوهشگر غربی نسبت به دیگر مستشرقان صاحب نظر در این باب، منصف تر بوده اما برخی نتایج عنوان شده در تحقیقاتش قابل مناقشه است؛ همچون ادعای انضمام بعدی آیه ۳۳ سوره آل عمران برای جذب مخاطبان یهودی و ایجاد توازن میان ایشان با مسیحیان عصر نزول.

- محمد شکری و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «پاسخی به شبهه اطلاق عنوان اخت هارون بر مریم در قرآن کریم» معتقدند «اخت هارون» بودن مریم از همان آغاز مورد اشکال مسیحیان و مخالفان قرآن قرار گرفته است؛ زیرا در هیچ سند تاریخی به طور قطعی ذکر نگردیده که مریم برادری به نام هارون داشته باشد و حتی اگر مقصود از این هارون، برادر موسی (ع) نیز بوده باشد، باز هم اشکالی دیگری بر جای می ماند. این که مریم و هارون به لحاظ تاریخی حدود شش قرن فاصله زمانی با هم دارند. البته مفسران کوشیده اند به گونه های مختلفی به این اشکال پاسخ دهند، اما هیچ یک از این پاسخها قانع کننده نیست. نگارنده در ادامه با بازبینی پاسخ پیامبر (ص) به «مغیره بن شعبه» چنین نتیجه گیری نموده است که «اخت هارون» در میان یهودیان، نامی استعاری با ساختاری شبیه به گنیه برای مریم بوده است. ادعای قانع کننده نبودن بیشتر توجیهات مفسران در این باب، ادعایی بجا بوده اما توجیه عنوان شده توسط خود پژوهشگر نیز توجیهی قابل مناقشه است.

- تویسرکانی (۱۳۸۶) در مقاله «مریم مقدس خواهر هارون نیست!»^۱ بر خلاف ادعای مستشرقان، بر این باور است که صاحب قرآن مرتکب هیچ خلطی میان میریام و مریم نشده است و عبارت قرآنی خواهر هارون اگر درست درک شود؛ پرده از حقایقی؛ همچون علت نام گذاری مریم (س) به این نام و مرتبه والای میریام در نزد یهودیان برمی دارد. به طریق مشابه در قرآن هیچ خلطی میان «عمران» و «عمرام» صورت پذیرفته است و این خلط، حاصل معرب «عمرام» پنداشتن نام «عمران» در ذهن مستشرقان بوده است. از نظر پژوهشگر نام پدر مریم (س) به احتمال زیاد، همان یواکیم ثبت شده در اناجیل غیررسمی به معنای «خدا ساخته» بوده است و عمران، نامی عربی با معنایی نزدیک به آن می باشد. نظرات این پژوهشگر نیز هر چند به قصد دفاع از ساحت قرآن بیان شده است اما بیشتر بر حدس و گمان استوار است.

- اعظم سادات شبانی و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهش «تحلیل انتقادی دیدگاه خاورشناسان درباره تعبیر قرآنی

^۱ این مقاله منتسب به نشریه و زمان خاصی نیست؛ اما نسخه پی دی اف آن، در سایت «اندیشکده مطالعات یهود» در دسترس است.

اخت هارون و بنت عمران» با توجه به روش «پیش نمون شناختی» در فرهنگ دینی کلیسایی و نیز استفاده از نظرات مفسران مسلمان به بازخوانی و حل مشکلات در فهم عبارات قرآنی «بنت عمران» و «اخت هارون» پرداخته‌اند. این پژوهشگران معتقدند چون مریم مانند ایصابات - دخترعموی خویش - متعلق به طبقه کاهنان و از تبار هارون برادر موسی بود، بنی اسرائیل وی را «خواهر هارون» نامیدند و این خطاب با زبانهای سامی و عرف قدیم همخوانی کامل دارد. در ارزیابی این مقاله، هر چند توجه متون مقدس به مبحث گونه‌شناسی را نمی‌توان انکار نمود اما در قرآن کریم هیچ توجهی به جنبه کهنات هارون (ع)، مریم و یا دیگر کاهنان نشده‌است. در مقابل قرآن گوشه کنایه‌هایی هم نسبت به رهبانیت رایج در بین مسیحیان که بی‌شبهت به کهنات یهود نبوده است ابراز داشته است؛ بنابراین چنین مطالبی را به صرف ادعا نمی‌توان به قرآن نسبت داد.

- عیوضی (۱۳۹۲) در مقاله «دختری در محراب: مطالعه تطبیقی شخصیت مریم (ع) در سنت مسیحی - اسلامی»، به بررسی تطبیقی شخصیت مریم (س) در سنت‌های یادشده پرداخته است. پژوهشگر در پاسخ به شبهه «أُخْتُ هَارُونَ» بودن مریم می‌نویسد: اناجیل اربعه هیچ نامی از والدین مریم نبرده‌اند و مفسران مسیحی اناجیل نیز روایاتی را که پدر مریم را یواکین معرفی کرده‌اند، روایات ضعیف می‌پندارند. از طرفی چون مریم از طرف پدری به سبط یهودا و از طرف مادری به سبط لاوی منسوب بوده و از همین رو با تعبیر «أُخْتُ هَارُونَ» خطاب شده است. احتمال عنوان شده توسط پژوهشگر جزو محتمل‌ترین احتمالات موجود است.

- السواح (۲۰۱۱ م) در کتاب «الانجیل بروایة القرآن»، وجوه اشتراک قرآن و اناجیل درباره عیسی (ع) و مریم (س) را مورد بررسی قرار داده است. وی معتقد است روایت قرآنی قصد داشته مریم را به خانواده‌ای برگزیده و پیامبرپرور، یعنی خاندان عمران، منسوب کند. سپس این روایت، او را به گذشته بازگردانده و به «عمرام» توراتی متصل کرده است که در کتاب مقدس، پسر قهات بن لاوی و پدر موسی و هارون و مریم نبیه معرفی شده است. مریم نبیه خواهر بزرگ‌تر حضرت موسی بود و نقشی در داستان انداختن وی در رود نیل پس از تولد و نجات یافتنش توسط دختر فرعون داشت. خداوند با او و هارون سخن گفت، همان‌طور که با موسی سخن گفته بود (سفر اعداد ۱۲: ۵-۱). هارون اما علاوه بر این که دستیار اول موسی بود، نخستین کاهن نیز در آیین یهود محسوب می‌شد و دیگر کاهنان همگی از نسل او برگزیده می‌شدند (سفر خروج ۴۰: ۱۲-۱۵). عمران پدر حضرت مریم چون به این خانواده پیامبری و کهنات تعلق داشت، به یاد عمران نخستین این نام را گرفت و دخترش «مریم» را نیز به یاد مریم نبیه نامگذاری کرد. با این حال خطاب قرآنی «ای خواهر هارون» به مریم،

به معنای بیان رابطه خونی مستقیم نیست، بلکه بر وابستگی مریم به خاندان کهنات و نبوت تأکید دارد (السواح ۲۰۱۱، صص ۶۱-۶۲).

- علی محمدی (۱۳۹۱) در مقاله «انجیل به روایت قرآن کریم؛ بررسی وجوه اشتراک قرآن و انجیل درباره عیسی (ع) و مریم (س)» معتقد است با عنایت به روایت قرآنی - آیات ۳۳ و ۳۴ آل عمران - که مریم را از تبار انبیای ممتاز قرار می‌دهد، السواح در کتاب خویش توضیح نداده که چگونه مریم می‌توانسته صاحب چنین تبار رفیعی بوده باشد در حالی که اناجیل چهارگانه هیچ اشاره‌ای نسبت به این مسئله ننموده‌اند؟ از نظر ناقد، حل این معضل زمانی برای ما روشن خواهد شد که دشمنی یهود را با مریم و مسیح در نظر بگیریم: «وَقَوْلِهِمْ عَلَى مَرْيَمَ بُهْتَانًا عَظِيمًا» (نساء / ۱۵۵-۱۵۶). روایت قرآنی در صدد است که از نیک‌نامی مریم در برابر تهمت‌های یهود برای بدنام کردن آن حضرت و فروکاستن قدر و منزلت فرزندش از این مجرا دفاع نماید.

پس از بررسی اجمالی پیشینه تحقیق، شایان ذکر است که نوآوری این پژوهش، جامع‌نگری در موضوع پژوهش و بهره‌گیری از تحلیل‌ها و مجموعه نظرات ارائه شده توسط پژوهشگران قبلی است و در همین راستا حدود ۱۴ احتمال را برای حل این شبهه، دسته‌بندی، نقد و ارزیابی می‌کند تا به شفافیت کامل و رفع ابهام بیشتر مسئله موردپژوهش کمک نماید. در بخش بعدی پژوهش، به بررسی احتمالات یادشده می‌پردازیم:

بررسی احتمالات موجود درباره «أخت هارون» بودن مریم (س) در قرآن کریم

۱. وقوع خطا و اشتباه

۱-۱ وقوع خلط و اشتباه در ذهن پیامبر (ص) در میان مریم و میریام

یکی از جدی‌ترین شبهاتی که از دیرباز از سوی جمع کثیری از مستشرقان مطرح شده، شبهه سردرگمی و اشتباه پیامبر (ص) درباره دو شخصیت مریم و میریام است که منجر شده ایشان در معرفی پدر و برادر مریم (س)، اسامی «عمران» و «هارون» را در کتاب قرآن مطرح نمایند. در علت‌یابی این مساله، مستشرقان دلایلی عدیده‌ای را ذکر نموده‌اند؛ از جمله ناآگاهی پیامبر (ص) و یا اطلاعات ناقص ایشان نسبت به آموزه‌های اهل کتاب به دلیل اُمی بودن و یا بهره‌گیری از منابع شفاهی به جای استفاده از منابع اصلی و مکتوب کتاب مقدس، تلفظ یکسان اسامی مریم و میریام در زبان عرب و

نیکتاس بیزانسی^۱، یکی از همین گروه افراد است که با تمسخر نسبت به تعبیر قرآنی «خواهر هارون» اظهار می‌دارد:

مریم، مادر عیسی، خواهر موسی نیز هست! بنابراین مسیحیان با موسی در بیابان بوده‌اند! (

(Khoury 1969: 146).

آبراهام گایگر^۲ نیز در کتاب معروف «محمد چه چیزی را از یهودیت جذب کرد؟» می‌نویسد:

طبق گفته‌ی محمد، میریام مادر عیسی است! اگرچه نام میریام در قرآن ذکر نشده است، با این حال کوچکترین شکی نیست که محمد هر دو مریم را در ذهن خویش یکسان در نظر گرفته است. زیرا این گفته‌ی تلمود که میریام به واسطه فرشته مرگ نمرود، به راحتی می‌توانست توسط محمدی که توالی تاریخی داستانها را بر اساس میل شخصیش تفسیر می‌نمود، به اعتقاد عمر طولانی و یا حتی بی‌پایان وی تبدیل شود (Geiger 1998: 213).

از نظر تئودور نولدکه^۳ حتی جاهل‌ترین یهودی هم هرگز نمی‌توانسته هامان را با وزیر فرعون و میریام خواهر موسی را با مریم مادر مسیح یکی بداند! نولدکه همچنین معتقد است پیامبر (ص) از منابع مکتوب استفاده نمی‌کرده و اطلاعات خویش درباره داستان‌های کتاب مقدس را از طریق ارتباط شفاهی با یهودیان اطرافش که اطلاعات اندکی درباره این مسائل داشتند و یا مسیحیانی که تقریباً هیچ چیزی در این زمینه نمی‌دانستند، کسب می‌نمود (Nöldeke 1992: 9).

سنت کلیر تیسدال^۴ استدلال کرده که دلیل اشتباه محمد (ص) در یکی دانستن مادر عیسی با میریام — با اختلاف زمانی حدود ۱۵۷۰ سال — این بوده است که در زبان عربی اسامی میریام و مریم شکل واحدی دارند. از نظر تیسدال تلاش‌های مفسران مسلمان برای توجیه نمودن اشتباه مذکور در تفاسیرشان کاملاً بیهوده بوده است (Tisdall 1905: 43).

از نظر مارگولیوس^۵ وقتی نزد محمد از میریام و مریم یاد شد، به ذهنش خطور نکرد که تمایزی بین

¹ Nicetas of Byzantium

² Abraham Geiger

³ Theodor Nöldeke

⁴ W. St. Clair Tisdall

⁵ David Samuel Margoliouth

آن‌ها قائل شود! بعدها به طور اتفاقی از بازدیدکننده‌ای از نجران شنید که این دو، فاصله زمانی چند هزار ساله با هم دارند؛ با این وجود، وی نه تنها این اطلاعات را رد نکرد، بلکه راهی برای تطبیق آن‌ها با اظهارات قبلی‌اش پیدا نمود! (Margoliouth 1905: 61).

البته برای مسلمانان، واضح و مبرهن است که چنین شبهاتی به دلیل قدسی بودن، حکیم بودن و حقانیت تعالیم قرآن کریم و عدم راهیابی باطل و انحراف در آن غیر قابل قبول و دور از ذهن است. از منظر برون دینی نیز، دقت قرآن در بیان سرگذشت جداگانه مریم و میریام و عدم خلط رخدادهای مربوط به ایشان، دلیل دیگری در رد وقوع چنین سهل‌انگاری و اشتباه فاحشی می‌باشد. قرآن در سوره قصص به درستی و با دقت تمام، به مأموریت خواهر موسی برای مراقبت از برادر شیرخواره‌اش و نقش وی در بازگرداندن موسی به مادرش اشاره می‌کند:

«وَ أَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَى فَارِعًا إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِيَ بِهِ لَوْ أَنَّ رَبَّنَا عَلَى قَلْبِهَا لَتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ * وَ قَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيهِ قَبَصَرْتُ بِهِ عَنْ جُنْبٍ وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ * وَ حَرَمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلُ فَقَالَتْ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ وَ هُمْ لَهُ نَاصِحُونَ * فَرَدَدْنَاهُ إِلَى أُمِّهِ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَ لَاتَحْزَنَ وَ لَتَعْلَمَنَّ أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ لَكِنَّا أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ»

(قصص/۱۰-۱۳): و دل مادر موسی بی‌تاب و آشفته شد. نزدیک بود راز او را آشکار سازد، اگر ما دلش را آرام نکرده بودیم تا از مؤمنان باشد. و [مادر موسی] به خواهرش گفت: او را دنبال کن. پس او از دور، بی‌آنکه متوجه شوند، مراقبش بود و ما از پیش، شیر دایه‌ها را بر او حرام کردیم. پس [خواهر موسی] گفت: آیا شما را به خانواده‌ای راهنمایی نکنم که سرپرستی او را بر عهده گیرند و خیرخواه او باشند؟ پس او را به مادرش بازگردانیدیم تا چشمش روشن گردد و اندوهگین نباشد و بداند که وعده خداوند حق است، هر چند که بیشتر مردم ندانند.

و این روایت قرآنی کاملاً بر روایت کتاب مقدس انطباق دارد:

- خروج ۲:۴: خواهر موسی (میریام) از دور ایستاد تا ببیند چه بر سر نوزاد خواهد آمد.
- خروج ۲:۷-۸: میریام نزد دختر فرعون رفت و پیشنهاد کرد که زنی از زنان عبرانی - مادر موسی - را بیاورد تا کودک را برای او شیر دهد. دختر فرعون پذیرفت و به مادر موسی

دستور داد که او را شیر دهد و در عوض، مزد دریافت کند.

۱-۲ وقوع اشتباه در قرائت الفاظ آیه از روی رسم الخط کوفی

احتمال دوم که از تفاوت قرائت الفاظ آیه و محدودیت‌های خط کوفی در مصحف‌های ابتدایی عثمانی سرچشمه گرفته است، هر چند احتمال مشهور و یا قوی به شمار نمی‌رود اما در نوع خود حکایت از ذهن جوّال گوینده آن دارد:

(معجم المعانی الجامع - معجم عربی عربی):

خَتَا: (فعل). خَتَا خَتَوًا. خَتَا فلَانًا: خَدَعَهُ وَخَتَلَهُ.

هَرَّ فلَانٌ: سَاءَ خُلُقُهُ

وَنَ: (اسم). الَوْنُ: الضَّعْفُ.

«يَا خُتُّ هَرِّ وَنَ» إِي: يَا أَيَّتُهَا الَّتِي تُخَادِعِينَنَا وَقَدْ سَاءَ خُلُقُكِ وَضَعُفَتْ أُمَامَ شَهَوَاتِكَ: ای زن

خادعی که ما را فریب می‌دهی! اخلاق تو بد شده و در برابر شهوات ضعیف شده‌ای.^۱

این احتمال نیز به دلیل شاذ بودن و عدم تصریح پیامبر (ص) و صحابه بر چنین قرائتی ضعیف و غیر قابل قبول است.

۲. گونه‌شناسی

در مسیحیت متقدم، علمای مسیحی - که از ایشان به آباء کلیسا یاد می‌شود - به دنبال یافتن ارتباطی معنادار میان مسایل عهدقدیم و عهد جدید بودند. همین انگیزه سبب شد که «گونه‌شناسی» به عنوان روشی راهگشا، بتواند جای خویش را در تفسیر کتاب مقدس باز نماید (سادات شبانی، ۱۴۰۲: ۷۷). «گونه‌شناسی» یا «تیپولوژی»^۲ یا «پیش‌نمون‌شناختی» روشی برای تفسیر کتاب مقدس است که بر اساس آن، برخی افراد، رخدادها، یا مفاهیم عهد عتیق به‌عنوان پیش‌نمونه‌ها (و یا نمادها) برای رویدادها یا اشخاص عهد جدید در نظر گرفته می‌شود. عناصر این نسبت‌های گونه‌شناختی عبارتند از «گونه‌ها» در عهد عتیق و «پادگونه‌ها» در عهد جدید (ریبیعی، ۱۳۹۱: ۷).

^۱ <https://youtu.be/Gscv3cZho5o?si=-eamIKVAOuAabiWI> به نقل از: قنّاء تدبرات قرآنیّه (ایهاب حریری):^۱

^۲ Typology

با این مقدمه، در همین بخش به کاربرد گونه‌شناسی در تفسیر «أخت هارون» بودن مریم اشاره می‌شود:

۲-۱ گونه‌شناسی میان عمران در عهد عتیق و عمران در قرآن

همانگونه که قبلاً اشاره شد در آیه ۳۳ سوره عمران برگزیدگی خاندان عمران در کنار خاندان کهن ابراهیم (ع) که بیشتر انبیای بزرگ الهی از آن منشعب شده‌اند، مورد توجه قرار گرفته است:

«إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ إِبْرَاهِيمَ وَ آلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ»: (آل عمران / ۳۳): و

خداوند، آدم و نوح و خاندان ابراهیم و خاندان عمران را بر جهانیان برتری داد.

آدم و نوح در این آیه، نشانگر دو نقطه آغاز مهم و سرنوشت‌ساز از زندگی بشر هستند. ابراهیم و خانواده‌اش نیز برگزیدگان ممتاز الهی و واجدین عهد و برکت انحصاری الهی در تورات به شمار می‌روند. اما در این بین، این که به نام خاندان عمران نیز در آیه اشاره شده است، گویی خواسته شده از طریق خوانشی گونه‌شناسانه، «عمرام» پدر موسی به جای یوآخیم، به عنوان پدر مریم معرفی شود (Neuwirth, 2005: 370-371).

نویورت در مقاله دیگرش نیز، اشاراتی به همین مساله دارد:

این که در سوره‌ای مدنی، خاندان مریم به عنوان خاندان عمرام - عمران - منعکس شده‌اند، باز هم یک ارجاع کلیسایی سلب شده از کارکرد تمثیلی خویش است. بنابراین عمرام برای اولین بار و با نمایندگی همسرش - إمراة عمران - به عنوان بنیانگذار یک خانواده منتخب دیگر؛ یعنی خانواده قهرمانان انجیلی - مریم و عیسی - وارد صحنه روایت قرآنی می‌شود و مریم از همین مجرا، «بنت عمران» و «أخت هارون» خواهد بود (Neuwirth, 2009: 340).

نتیجه این که از دیدگاه گونه‌شناسی، شباهت‌هایی میان خاندان عمرام (پدر موسی و هارون) و خاندان پدری مریم وجود دارد. این الگوی گونه‌شناسی نشان می‌دهد که خداوند در تاریخ وحی، از الگوهای مشابهی برای هدایت انسان‌ها بهره گرفته است. بدین ترتیب، ارتباط میان عمرام در عهد عتیق و عمران در قرآن کریم، بیش از یک تشابه اسمی، بلکه به عنوان بخشی از یک الگوی الهی گسترده‌تر که در تاریخ نجات تکرار می‌شود، خواهد بود.

۲-۲ گونه‌شناسی میان هارون در عهد عتیق و مریم در قرآن

برخی دیگر از صاحب‌نظران - سلیمان علی مراد - معتقدند که ارتباط نسلی مریم با خاندان عمران در قرآن، ناشی

از ارتباط گونه‌شناسی وی با میریام نیست، بلکه در حقیقت ارتباط مریم با هارون پایه‌گذار فرقه کاهنان اسرائیلی است. همچنان که در تعدادی از متون مذهبی که در سنت کلیسای شرقی حفظ شده‌اند، مریم متعلق به نسل هارون معرفی شده است. همین ارتباط خاص در قرآن نیز منعکس شده است، جایی که خانواده مقدس مسیح به طرق مختلف با سنت معبد یهودی در ارتباط است (Neuwirth, 2009: 340).

آنجلیکا نویورت نیز معتقد است این که در صحنه پایانی روایت قرآنی، مریم توسط بستگانش با عنوان «خواهر هارون» مورد خطاب قرار می‌گیرد در نگاه اول منعکس‌کننده تفسیری گونه‌شناختی توسط پدران اولیه کلیسا، به منظور پیوند دادن رویدادهای مربوط به موسی با رویدادهای مربوط به مریم و عیسی است. ارجاع به هارون در این خطاب به رتبه الهیاتی وی به عنوان نمونه اولیه و استعاری از کلیسا و به طور ضمنی معبد اورشلیم که آیین قربانی در آن به هارون برمی‌گردد، اشاره دارد. اگرچه این پیوند نمادین هیچ‌گونه ارتباط کلامی با داستان‌های قرآنی ندارد؛ اما با این وجود در سراسر قرآن حفظ شده است

۲-۳ گونه‌شناسی میان میریام در عهد عتیق و مریم در قرآن

آباء کلیسا - برای مثال آفراتس [قرن چهارم میلادی] و گریگوری نیسایی [وفات ۳۹۵ میلادی] که هر دو برای مسیحیان سریانی شناخته شده بودند - اغلب دو مریم عهد عتیق و عهد جدید را با هم مقایسه می‌کردند و بتدریج این ارتباط در موعظه‌های رایج مسیحی جایگاهی پیدا کرد.

افراهات^۱ (۲۰۱۰م) در مجموعه‌ای از مواعظ و نوشته‌های الهیاتی است که به عنوان «تعالیم»^۲ شناخته می‌شود به مریم و میریام چنین اشاره نموده است:

وقتی موسی در آب شناور بود، میریام در لبه رودخانه ایستاد و مریم، عیسی را پس از آن که

جبرئیل به او بشارت داد، به دنیا آورد (Aphrahat 10:21).

گریگوری نیسایی^۳ (۱۹۷۸م) نیز در کتاب «زندگی موسی»^۴، به مقایسه مریم و میریام پرداخته است:

میریام، خواهر موسی، پس از عبور از دریای سرخ، سرودی برای خداوند سرود... و مریم، مادر

خدا، سرودی نو برای نجات بشر آورد (Gregory of Nyssa 2:20).

¹ Aphrahat

² Demonstrations

³ Gregory of Nyssa

⁴ Life of Moses

هر چند کاربرد روش گونه‌شناسی در قرآن کریم قابل انکار نمی‌باشد - همچنان که جریان نبوت و پیامبری معمولاً در قرآن جریان واحدی در نظر گرفته می‌شود و پیامبران الهی علاوه بر پیوند خانوادگی ممتازشان، در تبلیغ رسالتشان نیز همگی برادران خیرخواه قوم معرفی می‌شوند و مردم را مطابق فرمان الهی، به یکتاپرستی دعوت نموده و در این راه نوعاً مورد آزار و اذیت و تکذیب قومشان قرار می‌گیرند و در نهایت با امداد الهی مأموریت خویش را به ثمر رسانده و یا به فیض شهادت نائل می‌گردند - اما با این حال احتمالات بیان شده درباره انتساب مریم به اعضای خانواده عمو از طریق گونه‌شناسی، به دلایل عدم توجه قرآن کریم به مسئله کهنات کاهنان و رئیس ایشان، هارون نبی (ع)، معبد اورشلیم، خیمه عهد و امثال ذلک و همچنین عدم تصریح به نام عمو پسر موسی (ع) و یا همنامی مریم با میریام، در کل، احتمالاتی ضعیف و غیر قابل دفاع می‌باشد.

۳. ارتباط نسلی

این احتمال خود به دو بخش تقسیم می‌شود؛ ارتباط نسلی با هارون نبی (ع) و ارتباط نسلی با برادری همنام با هارون (ع) که در ادامه به ارزیابی هر دو می‌پردازیم:

۳-۱ ارتباط نسلی با هارون

احتمال ارتباط نسلی با هارون از سوی برخی مفسران همچون سدی، مقاتل و بیضاوی مطرح شده است (مقاتل، ۱۴۲۳ ق: ج ۲/ ۶۲۶؛ طوسی، بی‌تا: ج ۷/ ۱۲۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۶/ ۷۹۱ و بیضاوی، ۱۴۱۸ ق: ج ۴/ ۹). در کل احتمال ارتباط نسلی - مستقیم و یا با واسطه - موافق سیاق آیه است که در آن ذم و تحذیر مریم (س) از جانب قوم با توجه به جایگاه خانوادگی و پدر و مادر تنی وی مطرح شده است و به نظر نگارنده، ادله منطقی اقتضا می‌کند که در تفسیر آیه «یا أُخْتُ هَارُونَ مَا كَانَ أَبُوکِ امْرَأً سَوْءٍ وَ مَا كَانَتْ أُمُّکِ بَغِيًّا» (مریم/ ۲۸)، با هر سه کلمه «أب» و «أُمّ» و «أخت» معامله یکسانی صورت پذیرد و انصراف از سیاق و قرائن متصل درون متنی، مستلزم وجود قرائن خارجی متقن و قابل اتکایی است که به این راحتی‌ها حاصل نمی‌شود.

از طرفی چون در روایت داستان حضرت مریم (س) در سور مختلف قرآن کریم، هیچ ذکری از شخص متعین هارون نامی نشده است؛ خواسته یا ناخواسته در کشف مراد قرآن کریم از استعمال نام هارون در خطاب «یا أُخت هارون» ابهاماتی وجود خواهد داشت. بله در ادامه سوره مریم و آیه پنجاه و سوم این سوره، ذکری از هارون نبی (ع) رفته است: «وَوَهَبْنَا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنَا أَخَاهُ هَارُونَ نَبِيًّا» و این، تنها هارونی است که در سرتاسر

کتاب قرآن به وی اشاره شده است. بنابراین با رویکرد ادبی مورد تاکید امثال خلف‌الله، استناد به همین هارون در انتساب بکار رفته در آیه اولی‌تر است. البته بدیهی است که بر خلاف نظر امثال قرظی - مبنی بر ارتباط نسلی مستقیم - با توجه به وجود فاصله زمانی معتنا به میان مریم و هارون منطقی‌تر این است که این ارتباط به صورت سلالتی و با واسطه در نظر گرفته شود. هرچند به دلیل استفاده قرآن، از واژه «أخت» بجای «بنت» یا «حَفِیدَه»، نمی‌توان ادعا نمود که این احتمال، صد در صد قطعی و خدشه‌ناپذیر است؛ اما با توجه به رواج چنین استعمالی در زبان عرب - همچون یا أختا تمیم و یا أختا مضر که در قرآن نیز موارد مشابه آن، مسبوق به سابقه است مانند: وِالی عاد أختاهم هوداً (اعراف/۶۵) - با میزان قابل قبولی از تسامح و توجیه - مثلاً: «یا أخت بنی هارون» - در برابر سایر احتمالات مطرح شده توسط صاحب‌نظران که با سیاق آیه و همچنین رویکرد ادبی همخوانی ندارند قابل دفاع می‌باشد. با این دید کلی و راهگشا در بخش بعدی، احتمالات مربوط به ارتباط نسلی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد:

۱-۳ ارتباط نسلی مستقیم

ابن کثیر (۱۴۱۹ ق) در تفسیرش از قول ابن ابی‌حاتم، نظر محمد بن کعب قرظی را در این باره نقل کرده و ضمن خطای آشکار دانستن آن تصریح نموده است که این نظر از همه نظرات ارائه شده در این باب عجیب‌تر است. قرظی درباره قول الهی - «یا أخت هارون» - معتقد است که مریم مادر عیسی (ع)، همان میریام خواهر تنی هارون و موسی است که خداوند درباره او فرموده است:

«فَبَصَّرْتَهُ بِهٖ عَنْ جَنْبٍ وَهَمْ لَّا يَشْعُرُونَ» (قصص/۱۱۹): او از دور نگاهی به [موسی] انداخت

درحالی‌که آنان متوجه نبودند.

ابن کثیر در رد این نظر اظهار داشته:

خداوند متعال در کتاب خویش تصریح نموده که پس از پیامبران گذشته، عیسی را فرستاد که

نشان‌دهنده این است که عیسی آخرین پیامبر قبل از پیامبر اسلام (ص) بود و پس از او، هیچ

پیامبری جز محمد (ص) نیامد.

اما از نظر وی، آنچه که قرظی را به این اشتباه فاحش انداخته است، همان چیزی است که در تورات پس از

عبور موسی و بنی‌اسرائیل از دریا و غرق شدن فرعون و سپاهش آمده است:

و مریم - میریام - دختر عمرام، خواهر موسی و هارون، همراه زنان دیگر دف می‌نواخت و خدا

را ستایش و شکرگزاری می‌کرد.

قرظی گمان نموده که این مریم، همان مادر عیسی است، درحالی‌که این اشتباهی بزرگ و لغزشی فاحش است! بلکه تنها نام وی مشابه نام مادر عیسی بوده است، چرا که در میان بنی‌اسرائیل رسم بوده نام فرزندان خویش را به نام پیامبران و صلحای قبلی می‌گذاشتند (ابن کثیر، ۱۴۱۹ ق: ج ۵ / ۲۰۱).

و چه بسا همان گونه که امثال گایگر و تسدال اشاره نموده‌اند علت اشتباه قرظی آن بوده که در یکی از خرافه‌های یهود سخنی درباره میریام خواهر هارون آمده است مبنی بر این که:

فرشته مرگ بر میریام تسلط نداشت بلکه با بوسه‌ای الهی مُرد و کرمها و حشرات بر او سلطه‌ای نداشتند. اما به‌هرحال این خطایی فاحش است؛ زیرا هیچ فرد یهودی نگفته است که این مریم تا زمان مسیح (ع) در قید حیات بود (تسدال، بی‌تا: ۱۰۶؛ Geiger, 1998: 213).

همچنین محتمل است سکوت عایشه در برابر اظهارات کعب‌الاحبار، دلیل دیگر سوق دادن امثال قرظی به چنین نظریه‌ای شده باشد. حدیثی که ابن جریر طبری آن را چنین روایت کرده است:

حدثني يعقوب، قال: ثنا ابن عليّ، عن سعيد بن أبي صدقة، عن محمد بن سيرين، قال: نبئت أن كعباً قال: إن قوله: يا أُختَ هارونَ ليس بهارونَ أختى موسى، قال: فقالت له عائشة: كذبت، قال: يا أم المؤمنين، إن كان النبي (ص) فهو أعلم و أخبر و إلا فإنني أجد بينهما ست مئة سنة، قال: فسكت.

ترجمه: کعب‌الاحبار به عایشه چنین گفت: مقصود از هارون در عبارت «یا اُخت هارون» در قرآن، هارون برادر موسی نیست. عایشه به او گفت: تو دروغ می‌گویی. کعب گفت: ای مادر مؤمنان، اگر پیامبر این را گفته است؛ پس او آگاه‌تر و داناتر است و اگر نگفته باشد من بین مریم و هارون ششصد سال فاصله می‌یابم. پس عایشه سکوت کرد (طبری، ۱۴۱۲ ق: ج ۵۸/۱۶ - ۵۹).

تحلیل روایت. این حدیث، حدیثی مبهم است؛ زیرا نام راوی که ابن‌سیرین از او نقل حدیث نموده مشخص نیست. روایات کعب‌الاحبار نیز به دلیل پیشینه یهودی و نقل اسرائیلیاتش جای حرف و حدیث دارد. از طرفی برای مخاطب معلوم نیست که سکوت عایشه که از روی قانع شدن بوده و یا تکذیب مجدد کعب. همچنین بعید به نظر می‌رسد که عایشه به ارتباط برادری و خواهری مریم و هارون (ع) معتقد بوده باشد.

۲-۱-۳ ارتباط نسلی غیر مستقیم

در ابتدای انجیل لوقا که به ذکر جزئیات داستان تولد یحیی و عیسی پرداخته شده است، زکریا، پدر یحیی، کاهن فرقه ایبا معرفی شده است و درباره ایصابات - همسر وی - نیز تصریح شده که از اعقاب هارون بوده است (لوقا ۱: ۵-۶). از دیگر سو در آیه (لوقا ۱: ۳۶)، مریم از زبان فرشته بشارت‌دهنده، خویشاوند ایصابات قلمداد شده که از دید مفسران اناجیل بر خواهرزادگی مریم با ایصابات دلالت دارد.

مقاتل نیز حدیثی را از پیامبر (ص) در تعلیل «أخت هارون» بودن مریم نقل نموده که هر چند حدیثی مرسل است اما با این حال به از نسل هارون بودن مریم دلالت دارد:

حدثنا عبيد الله، قال: حدثني أبي عن الهذيل، قال: قال مقاتل: قال رسول الله (ص): إنما عنوا هارون أخا موسى لأنها كانت من نسله.

ترجمه: رسول خدا فرمودند: مراد از هارون در أخت هارون برادر موسی است؛ زیرا مریم از نسل وی بود (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ ق: ج ۲/۶۲۶).

تحلیل روایت. با توجه به سند حدیث و این که مقاتلی که همعصر پیامبر (ص) نبوده مستقیماً و بلاواسطه از ایشان نقل روایت نموده، این حدیث مُرسل و ضعیف است.

با همه اینها همانطور که قبلاً نیز اشاره شد با توجه به سیاق آیه - کاربرد اصطلاحات نَسَبی «أخت»، «أب» و «أم» - که حاکی از ذم و سرزنشِ مریم از طریق جایگاه ممتاز خانوادگی اش و استبعاد و بزرگنمایی گناه از این مجرا می‌باشد؛ این احتمال، قویترین احتمال ممکن به شمار می‌رود.

۲-۳ ارتباط نسلی با برادری همنام با هارون

این احتمال، پس از احتمال ارتباط نسلی با هارون نبی محتمل‌ترین احتمالات است؛ زیرا موافق سیاق آیه می‌باشد. تنها ایراد آن، مخالفت با شیوه بلاغی قرآنی کریم و انتساب فرد متعینی همچون مریم - ولو از زبان قوم - به فرد نامشخص و صرفاً همنامی است که قرآن کریم پیشتر به معرفی او مبادرت ننموده است و همین باعث ضعف شدید این احتمال می‌شود. البته قرآن کریم معمولاً در روایت داستان‌هایش به نام افراد فرعی اشاره نمی‌کند و آنان را تحت شعاع اهداف و گفتمان اصلی داستان قرار می‌دهد؛ همچون عدم تصریح به نام بلقیس در قرآن، نام مادر و خواهر موسی (ع)، نام دختران شعیب، همسر فرعون و لوط و موارد فراوان دیگر از این

دست. اما در همه این موارد، جایگاه اجتماعی این افراد برای مخاطبان مشخص است. البته موارد استثنایی نادری نیز وجود دارد که هیچ گونه اطلاعاتی از نام و یا جایگاه افراد به مخاطب داده نمی شود؛ همچون آیه:

«وَجَاءَ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ» (یس/۲۰): و از دورترین

منطقه شهر، مردی با شتاب آمد و گفت: ای قوم من! از این انبیا پیروی کنید.

اما همه این موارد با آیه مورد بحث متفاوت می باشند زیرا اگرچه احتمال همنامی صرف، همیشه امکان پذیر است اما احتمال این که شخصی به طور همزمان هم خودش و هم پدرش و هم برادرش، همنام شخص دیگر و پدر و برادر وی باشد انصافاً بسیار ضعیف و نادر است.

نظریه ارتباط نسلی مریم با برادری همنام با هارون، توسط تعدادی از روایات تفسیری تقویت می شود که هر چند ابهاماتی در سند برخی از آنها وجود دارد لکن نسبت به سایر روایات وارده در این باب صحیح السندترند:

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ إِدْرِيسَ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي، يَذْكُرُهُ عَنْ سِمَاكِ، عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ وَائِلٍ، عَنِ الْمُغِيرَةِ بْنِ شُعْبَةَ، قَالَ: بَعَثَنِي رَسُولُ اللَّهِ (ص) إِلَى نَجْرَانَ، قَالَ: فَقَالُوا: أَرَأَيْتَ مَا تَقْرَءُونَ يَا أُخْتَ هَارُونَ وَمُوسَى قَبْلَ عِيسَى بِكَذَا وَكَذَا؟ قَالَ: فَرَجَعْتُ، فَذَكَرْتُ ذَلِكَ لِرَسُولِ اللَّهِ (ص)، فَقَالَ: أَلَا أَخْبَرْتَهُمْ أَنَّهُمْ كَانُوا يُسَمَّوْنَ بِالْأَنْبِيَاءِ وَالصَّالِحِينَ قَبْلَهُمْ.

ترجمه: مغیره بن شعبه حدیث نمود که رسول خدا مرا به نجران فرستاد تا دعوتشان کنم؛ اما آنان به من ایرادی گرفتند که از جوابش عاجز ماندم و آن این بود که قرآن، مریم را در حالی خواهر هارون خوانده که میان مریم با هارون سالهای زیادی فاصله است! من نزد رسول خدا آمدم و جریان را به ایشان منتقل کردم، پیامبر فرمودند: چرا به ایشان جواب ندادی که در بین خاندان وی رسم بوده که افراد را به نام انبیا و صالحای قبلی می خواندند (ابن حنبل، ۱۴۱۶ ق: ج ۳۰/۱۴۱).

تحلیل روایت. این روایت را مسلم، ترمذی و نسائی از حدیث عبدالله بن ادریس از پدرش از سماک نقل کرده اند. اسناد حدیث، به شرط مسلم «حسن» است (همان). ترمذی گفته که این حدیث صحیح و غریب است؛ زیرا آن را جز از روایت ابن ادریس نمی شناسیم! (ترمذی، ۱۴۱۹ ق: ج ۵/۱۶۰). علامه طباطبایی نیز در بحث روایی خویش در المیزان از میان احادیث موجود، تنها این حدیث را آورده و تصریحی به ضعف آن ننموده

است؛ بلکه تنها برداشت برخی مفسران را مبنی بر این که هارون نامبرده در آیه، جزو صلحا باشد را رد و همنامی صرفاً با هارون را مستفاد از روایت می‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق: ج ۵۳/۱۴). از دیگر سو هیچ گزارش تاریخی از این که مغیره در سفرهای بعدی به نجران، همین پاسخ پیامبر (ص) را با مسیحیان نجران در میان گذاشته و همچنین عکس‌العمل و موضع‌گیری ایشان در این باب - مشابه اعتراف به شکستشان در جریان مشهور مباحثه بر سر بنوت عیسی (ع) - به دست آیندگان نرسیده است؛ بنابراین در کل نمی‌توان قضاوت درستی در این باب نمود.

سیوطی روایت دیگری را از سفیان آورده است:

و أخرج ابن أبي حاتم عن سفیان فی قوله یا أخت هارونَ قال سمعنا انه اسم وافق اسماً.

ترجمه: منظور از هارون در آخت هارون، فردی با نام مشابه هارون است (سیوطی، ۱۴۰۴ ق: ج ۲۷۰ / ۴).

تحلیل روایت. سلسله سند حدیث ناقص نقل شده است. هر چند راویان حدیث از محدثان معتبر می‌باشند؛ درعین‌حال مرجع استماعشان در متن حدیث مشخص نیست که به پیامبر اشاره دارد و یا فرد دیگری و بنابراین این حدیث نیز از حجیت لازم برخوردار نمی‌باشد.

۱-۲-۳ برادر تنی

احتمال وجود برادر تنی همنام با هارون از طرف مفسرانی همچون ضحاک و کلبی - با قید نیکوروش - مطرح شده است (طوسی، بی‌تا: ج ۱۲۲/۷ و طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۷۹۱/۶).

هر چند قابل انکار نمی‌باشد که مسیحیان اولیه اهتمام چندانی به ثبت مشخصات خانوادگی مریم - به دلایل سهل‌انگاری و یا عدم اهمیت این مطلب در اذهان ایشان - نداشته‌اند اما با وجود این در موارد ثبت‌شده موجود - همچون اناجیل رسمی و غیر رسمی و سنت‌های شفاهی - هیچ گونه برادرتنی یا ناتنی به نام هارون و یا هر نام دیگری برای مریم منظور نشده است. همچنان که وجود چنین برادری در روایات اسلامی مربوط به روایت زندگی مریم، به دلیل نازایی حنّه قبل از ماجرای ولادت مریم و مرگ پدرش قبل از تولد وی و مرگ مادرش در زمان شیرخوارگی، بعید جلوه داده شده است. در خود قرآن هم هیچ اشاره‌ای به چنین چیزی نشده است (طبری، ۱۴۱۲ ق: ج ۱۵۸/۳).

۲-۲-۳ برادر ناتنی

برخی مفسران نیز برای گریز از اشکالات عنوان شده در بخش قبلی، احتمال برادر ناتنی برای مریم را مطرح نموده‌اند که آن نیز به دلیل مخالفتش با رویکرد ادبی و بلاغی قرآن کریم و انتساب دفعی و بدون مقدمه شخص متشخص به فردی مجهول‌الهویه قابل مناقشه است و قوت چندانی ندارد؛ البته با در نظرگیری موافقت این احتمال با قرائن سیاقی یادشده - تنبه‌دادن مریم از جانب قوم با جایگاه خانوادگی - می‌تواند در رتبه دوم بعد از ارتباط نسلی غیر مستقیم قرار گیرد.

۴. تشابه و ارتباط کنایی

استفاده از واژه «أخت» برای انتساب کنایی میان دو چیز مشابه در ادبیات قرآنی مسبوق به سابقه است:

«قَالَ ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ فِي النَّارِ كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعَنَتْ

أُخْتَهَا» (اعراف / ۳۸): شما هم با آن گروه از جن و انس که پیش از شما بودند به دوزخ داخل

شوید. در آن وقت هر قومی که به دوزخ شوند قوم مماثلشان را از زمهره همکیشان لعن نمایند.

«إِنَّ الْمُبَدِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا» (الاسراء / ۲۷): همانا

اسرافکاران برادران شیاطینند - یعنی شبیه شیاطین و در مسیر ایشان - و شیطان نسبت به

پروردگارش بسیار ناسپاس بود.

در بخش اول، تشابه مریم به هارون را در سه بخش موردبررسی قرار می‌دهیم که وجه شبه در آن‌ها عبادت، ضلالت و مقام کفایت است.

۱-۴ تشابه به هارون

این احتمال از طرف برخی مفسران همچون بیضاوی مطرح شده است (بیضاوی، ۱۴۱۸ ق: ج ۴ / ۹) و همانطور

که عنوان شد خود به سه بخش زیر تقسیم می‌شود:

۱-۱-۴ تشابه در عبادت

از نظر لغوی، همانطور که علامه طباطبایی هم اشاره نموده است یکی از معانی اسم «مریم»، زن عابد می‌باشد و

معنای دوم آن، به اعتبار خدمت مریم در معبد، زن خادمه است که در بخش بعدی به آن پرداخته می‌شود:

قوله تعالى: وَ إِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَ إِنِّي أُعِيدُهَا بِكَ وَ ذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ، معنی مریم

فی لغتهم العابدۀ و الخادمة علی ما قیل (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ج ۳ / ۱۷۲).

در همین راستا ابن کثیر (۱۴۱۹ ق)، مراد از أخت هارون بودن مریم را شباهت وی به هارون برادر حضرت موسی در عبادت بیان نموده است: «یا أختَ هَارُونَ أی یا شبیهه هارون فی العبادۀ» (ابن کثیر، ۱۴۱۹ ق: ج ۵/۲۰۰): یعنی ای شبیه هارون در عبادت! پدرت مرد بدی نبود و مادرت زناکار نبود.

سید قطب (۱۴۲۵ ق) نیز یکی از علل انتساب مریم به هارون را کثرت عبادت مریم دانسته است (سید قطب، ۱۴۲۵ ق: ج ۴ / ۲۳۰۷).

نقد و بررسی: این احتمال هر چند احتمال محالی نیست؛ اما به توجه به دلایل گفته شده قبلی از قوت چندانی برخوردار نمی باشد. مضافاً این که اگر وجه شبه مریم به هارون؛ عبادت بوده باشد؛ تشبیه کردن وی به موسی به دلیل کثرت عبادت و چله نشینی اش در کوه طور اولی تر است مگر آن که مراد از عبادت در اینجا، خاص عبادت کاهنانه در خیمه مقدس یا معبد بوده باشد که ظاهراً همین مورد، مقصود مفسر بوده است که در بخش های بعدی به آن پرداخته می شود.

۲-۱-۴ تشابه در ضلالت

در این احتمال، قوم بنی اسرائیل به خاطر ارتکاب معاصی کبیره و مستحق ملامت الهی شدن، به یک همذات پنداری مابین مریم و هارون و چه بسا میریام مبادرت ورزیده اند و از این رو مریم را با عبارت «یا اخت هارون» یعنی ای شبیه هارون در گمراهی سرزنش نموده اند. علت این امر می تواند تنقیص هارون در کتاب مقدس به دلیل موارد زیر بوده باشد:

الف. ساخت گوساله طلایی توسط هارون

هنگامی که موسی برای گرفتن الواح ده فرمان به کوه سینا رفته بود، بنی اسرائیل نگران شدند و از هارون خواستند که برای آن ها خدایی بسازد. هارون از زیورآلات و طلای مردم، گوساله ای طلایی ساخت و آن را به عنوان خدایی که بنی اسرائیل را از مصر نجات داده معرفی کرد. وقتی موسی از کوه بازگشت و آن را دید خشمگین شد، الواح سنگی را شکست، گوساله را سوزاند و هارون را به دلیل رهبری اشتباه مردم، سرزنش کرد.

- خروج ۳۲:۴ : پس طلا را از دست ایشان گرفته، آن را با قلم تراشید و از آن گوساله‌ای ریخته شده ساخت و گفتند: ای اسرائیل، این خدای توست که تو را از زمین مصر بیرون آورده است.

- خروج ۳۲-۲۱:۱۹ : و واقع شد که چون به اردو نزدیک آمد و گوساله و رقص را دید، غضب موسی افروخته شده، لوح‌ها را از دست خود انداخته، آن‌ها را در زیر کوه شکست. و گوساله‌ای را که ساخته بودند گرفته و آن را در آتش سوزانید... و موسی به هارون گفت: این قوم با تو چه کردند که این گناه عظیم را برای ایشان آوردی؟

ب. انتقاد هارون و میریام از موسی (ع)

میریام و هارون از موسی انتقاد کردند، زیرا او با زنی کوشی - حبشی - ازدواج کرده بود. پس آن‌ها گفتند: آیا فقط موسی با خدا سخن می‌گوید؟ آیا خدا از طریق ما نیز سخن نگفته است؟ خداوند از این اعتراض خشمگین شد و میریام را به بیماری جذام دچار کرد. موسی برای او دعا کرد و خداوند پس از هفت روز قرنطینه، میریام را شفا داد.

- اعداد ۱۲:۱-۲ : و میریام و هارون به سبب زن حبشی که موسی گرفته بود، بر او خرده گرفتند و گفتند: آیا خداوند فقط با موسی سخن گفته است؟ آیا با ما نیز سخن نگفته است؟ و خداوند این را شنید.

- اعداد ۱۲:۹-۱۰ : پس خشم خداوند بر ایشان افروخته شد و رفت و چون ابر از بالای خیمه برخاست، اینک، میریام به جذام دچار شده، مثل برف سفید گردید.

اما می‌دانیم قرآن کریم در آیات ۸۵-۹۷ سوره طه، گمراه نمودن قوم و ساختن گوساله را بجای هارون به سامری نسبت داده است؛ هر چند که هارون بخاطر اهمال در خلافت از جانب موسی مورد سرزنش قرار گرفت و عذر آورد. همچنین قرآن توجهی به اعتراض منقول از سوی هارون و میریام و سایر موارد مشابه ندارد و با ذکر هارون به عنوان «نبی» در آیه ۵۳ سوره مریم، مقام عصمت وی را به عنوان پیامبر برگزیده الهی تایید می‌نماید. بنابراین این احتمال نیز از قوت چندانی برخوردار نمی‌باشد.

۳-۱-۴ تشابه در جایگاه کهنات

همانطور که در بخش‌های قبلی گذشت، علامه یکی از علل تسمیه مریم (س) را تحریر وی برای عبادت و خدمت کنیسه دانسته است:

و وجه ذکره تعالی لتسميتها بذلك فإنها لما أیست من كون الولد ذكراً محرراً للعبادة و خدمه الكنيسة بادرته إلى هذه التسمية و أعدتها بالتسمية للعبادة و الخدمة (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ج ۳ / ۱۷۲).

در همین راستا گروهی از مفسران، دلیل انتساب مریم به هارون در آیه مورد بحث را مرتبت کاهن اعظم بودن هارون و انتخاب دیگر کاهنان از نسل وی و همچنین خطاب کردن ایشان یکدیگر را با عناوین برادران و خواهران هارونی می‌دانند:

هارونیون؛ بنو هرون الكاهن: ذریه هارون، وهم لاویون، وكهنه (قاموس الكتاب المقدس؛ دائرة المعارف الكتابية المسيحية؛ أخبار ۱۲: ۲۷؛ ۲۷: ۱۷).

سید قطب از زمره همین گروه از مفسران است که منظور از هارون در «أخت هارون» را هارون پیامبر که متولی امور هیکل بوده، دانسته و علت چنین انتسابی را کثرت عبادت و انقطاع مریم برای خدمت معبد عنوان نموده است (سید قطب، ۱۴۲۵ ق: ج ۱ / ۳۹۱-۳۹۲؛ ج ۴ / ۲۳۰۷).

اما با این حال قرآن، کوچکترین توجهی به سمت کهنات هارون (ع) و یا دیگر کاهنان بنی‌اسرائیل ندارد و حتی از معبد بیت‌المقدس در آیات آغازین سوره اسراء، به «مسجدالاقصى» تعبیر می‌نماید؛ در حالی که در آن زمان، هنوز مسلمانان، شهر اورشلیم را فتح ننموده بودند و طبعاً مسجدی نیز در آنجا وجود نداشت. لذا چنین انتساب دفعی و بی‌مقدمه‌ای در عین محال نبودن از قوت و اتقان کافی برخوردار نمی‌باشد و نهایتاً می‌تواند در جایگاه سوم نسبت به دو احتمال قویتر قبلی قرار گیرد چرا که همانطور که عنوان شد با سیاق آیه سازگار نمی‌باشد. البته برخی صاحب‌نظران در پاسخ به استدلال یادشده، اظهار داشته‌اند که بی‌توجهی قرآن به مساله کهنات، نمی‌تواند خدشه‌ای بر قوت این احتمال وارد نماید چرا که قرآن در آیه مورد بحث، حکایت کلام و اعتقاد معهود قوم را نموده است و لازم نیست این اعتقاد، مورد تایید خود قرآن نیز بوده باشد. همچنان که در آیات مختلف قرآن از اعتقاد نادرست مشرکان جاهل مبنی بر مجنون بودن، شاعر بودن، ساحر بودن و کاهن بودن پیامبر اکرم (ص) سخن رفته است (الصافات/۳۶، الذاریات/۵۲، الطور/۲۹)؛ در حالی که خود این کتاب، ساحت

پیامبر مکرمش را از این افترا بری دانسته است. اما به نظر نگارنده، استدلال به ظاهر بجای ایشان نیز در این باب کارساز نیست چرا که اساساً آنچه مستمسک برخی مفسران در انتساب مریم به جایگاه کهنات هارون شده است نذر مادر مریم برای خدمت و سکونت مریم در معبد بیت المقدس است که در اناجیل غیررسمی و احادیث تفسیری نیز به آن اشاره شده است. در حالی که صرف این مسایل به تنهایی، موجب در نظر گرفتن سمت کهنات برای کسی نمی شود؛ چرا که سرگذشت مریم از این منظر، شباهت بسیاری به سرگذشت سموئیل نبی دارد که مادرش پس از نازایی طولانی نذر نمود که اگر صاحب فرزندى شود او را به خدمت معبد بگمارد (کتاب اول سموئیل: ۱/ ۹ - ۱۱) و سموئیل پس از تولد و رشد در کنار ایلی - کاهن اعظم - در معبد سکونت مستمر داشت و حتی به قدس الاقداس هم که ورود به آن برای کاهنان عادی میسر نبود رفت و آمد داشت و در کنار صندوق عهد می خوابید (کتاب اول سموئیل: ۱/ ۲۱ - ۲۸؛ ۳/ ۳) و خداوند شائل - مسح شده خویش - را بخاطر واگذاری نمودن امر قربانی به وی مورد غضب خویش قرار داد (کتاب اول سموئیل: ۱۳/ ۸ - ۱۴)؛ اما با این همه و طبق کتاب مقدس، سموئیل پسر القانه از قبیله افرایم بود نه از قبیله لاوی (کتاب اول سموئیل: ۱/ ۱) و بنابراین نمی توانست کاهن اسرائیلی به شمار رود؛ بلکه تنها «نبی» بود. به طریق مشابه مریم نیز طبق برخی اناجیل غیر رسمی، تنها مدتی در سنین نوجوانی در معبد سکونت داشته است و قرینه ای برای کاهن دانستن وی حتی در نظر قومش در متون مقدس و سنتهای شفاهی مسیحی قابل ردیابی نمی باشد.

۲-۴ تشابه به فرد برجسته مجهول الهویه همانم با هارون

یکی دیگر از احتمالات موجود، انتساب کنایی و مشابَهت مریم با فرد برجسته مجهول الهویه ای ظاهر الصلاح و یا فاسقِ همانم با هارون (ع) می باشد.

۱-۲-۴ تشابه در صلاح

این احتمال از طرف برخی مفسران همچون مکارم شیرازی مطرح شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ج ۵۰/۱۳). منشا این احتمال، روایتی منقول از پیامبر (ص) است:

فی المجمع عن المغيرة بن شعبه مرفوعاً إلى النبي (ص): انّ هارون كان رجلاً صالحاً فى بنى إسرائيل ينسب إليه كل من عرف بالصلاح.

ترجمه: هارون مرد صالحی در بنی اسرائیل بوده که هر اهل صلاحی را به او نسبت می دادند

(طوسی، بی تا: ج ۱۲۲/۷؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق: ج ۳ / ۲۷۹).

تحلیل روایت. سلسله سند حدیث، ناقص نقل شده است.

همانطور که در مضمون حدیث هم اشاره شد قوم مریم به منظور بزرگنمایی و بعید جلوه دادن صدور گناه از وی و انتباه وی نسبت به جایگاه اجتماعی و معنوی اش، مریم را به فرد ظاهرالصلاحی از بنی اسرائیل منتسب نموده اند. صرف نظر از ضعف سند روایت، چنین احتمالی با شیوه بلاغی قرآن سازگار و مسبوق به سابقه نمی باشد؛ چرا که برای مخاطب نوعی مشخص نیست که این هارون چه کسی بوده و چه خصوصیتی داشته است تا قرآن کریمی که از نام بردن بسیاری از شخصیت های برجسته و کلیدی در داستان های امتناع ورزیده، به طور دفعی و بی مقدمه و هر چند از زبان قوم، مریم را به وی منتسب نماید.

۱-۲-۴ تشابه در فسق و گناه

این احتمال نیز از سوی برخی مفسران از جمله سعید بن جبیر مطرح شده است:

و أخرج ابن أبي حاتم عن سعيد بن جبیر فی قوله یا أُخت هارُون قال کان هارون من قوم

سوء زناة فنسبوا إلیهم.

ترجمه: هارون از قومی بدکار و زناکار بود، پس مریم را به آن ها نسبت دادند (سیوطی، ۱۴۰۴ق:

ج ۴/۲۷۰).

تحلیل روایت. هر دو راوی، افرادی موثق و قابل اعتمادند؛ اما حدیث مقطوع است و به تابعی ختم شده است

و نه به پیامبر (ص) و بنابراین حجیت لازم را ندارد!

به نظر نگارنده، طرح این گونه احتمالات، نشان از تقلای مفسران برای فهم تاریخی آیات قرآن دارد در حالی که خود قرآن طبق کلام خلف الله، به عمد عناصر تاریخی را مبهم گذاشته است. شبیه سخنان ایشان را فخر رازی در دسته بندی نظرات مفسران درباره آیه ۱۸ سوره مریم، به عنوان احتمال سوم مطرح نموده است:

«قَالَتْ إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ»: إِنَّ كُنْتَ تَقِيًّا وَ ثَالِثُهَا: أَنَّهُ كَانَ فِي ذَلِكَ الزَّمَانُ إِنْسَانٌ فَاجِرٌ

اسمه تقی یتبع النساء فظنت مریم علیها السلام أن ذلك الشخص المشاهد هو ذلك التقی)

فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۱/۵۲۲)

ترجمه: و مریم گفت: من از شر تو به [خدای] رحمان پناه می‌برم، اگر تو تقوای پیشه باشی. و

تفسیر سوم آن است که در آن زمان، شخص فاجری به نام «تقی» بود که زنان را تعقیب می‌کرد.

مریم (ع) گمان کرد که شخصی را که دیده، همان «تقی» بوده است.

و چنین احتمالی به همان اندازه سبک، مضحک و غیر قابل دفاع است که احتمال مشابهش در موضوع پژوهش!

نتیجه‌گیری

از نظر نگارنده از مجموعه ۱۴ احتمال مطرح درباره «أخت هارون بودن مریم»، احتمال ارتباط سلالتی و نسلی غیر مستقیم مریم با هارون نبی برادر موسی (ع)، با توجه به مویدات روایی - حدیث منقول از پیامبر (ص) و ذکر خویشاوندی مریم با یصابات در انجیل لوقا - و از همه مهم‌تر قرائن سیاقی - ذم و سرزنش مریم از طریق توجه‌دادن وی نسبت به جایگاه ممتاز خانوادگی‌اش - قویترین احتمال ممکن به شمار می‌رود که موافق تفسیر ادبی قرآن کریم نیز می‌باشد.

پس از آن، احتمال ارتباط نسلی با برادری ناتنی همانم با هارون به دلیل عدم مخالفت با سیاق آیه و سایر موازین منطقی و درعین حال مخالفتش با شیوه بلاغی قرآن کریم - انتساب بی‌مقدمه فردی برجسته به فردی ناشناس - در رتبه دوم قابل دفاع می‌باشد.

و نهایتاً احتمال تشابه مریم با هارون در جایگاه کهنانش با توجه به استعمال واژه‌ی «محرر» در نذر مادر مریم (س) و درعین حال به دلایل عدم توجه قرآن کریم به مساله کهنانت یهودی و همچنین عدم ردیابی چنین مقامی برای مریم در انجیل و سنتهای شفاهی مسیحی به صرف اقامتش در معبد، در رتبه سوم قرار گرفته و از جمله محتمل‌ترین نظریه‌ها در این باب به شمار می‌رود.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارد.

منابع

قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی و الهی قمشه‌ای.

کتاب مقدس، ترجمه: پیروز سیار، هزاره نو.

۱. ابن حنبل، احمد بن محمد. (۱۴۱۶ ق). مسند الإمام أحمد بن حنبل، بیروت: مؤسسة الرسالة.

۲. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹ ق). *تفسیر القرآن العظیم*، بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
۳. ابوالسعود، محمد بن محمد. (۱۹۸۳ م). *ارشاد العقل السليم الى مزايا القرآن الكريم*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴. بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ ق). *انوار التنزیل و اسرار التاویل*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۵. ترمذی، محمد بن عیسی. (۱۴۱۹ ق). *الجامع الصحیح و هو سنن الترمذی*، قاهره: دار الحديث.
۶. تسدال، و. سنت کلاير. (بی تا). *تنویر الافهام فی مصادر الاسلام*، ویرجینیا: ماء و حیاة.
۷. ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲ ق). *الکشف و البیان*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۸. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). *هدایت در قرآن*، قم: نشر اسراء.
۹. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۳). *تسنیم*، قم: مرکز نشر اسراء.
۱۰. چلیک، ارجان. (۲۰۲۲ م). « *از مریم تا مریم: نسبتی مسیحایی در قرآن* »، نشر الکترونیکی در سایت آکادمیا به آدرس:
https://www.academia.edu/21983615/Miriam_to_Mary_A_Messianic_Lineage_in_the_Quran
۱۱. خلف الله، محمد احمد. (۱۹۹۹ م). *الفن القصصی فی القرآن الكريم*، لندن: سینا للنشر.
۱۲. الخولی، امین. (۱۹۹۵ م). *الاعمال الكاملة : جلد ۱۰: مناهج تجدید فی النحو و البلاغه و التفسیر و الادب*، قاهره: الهيئه المصريه العامه للكتاب.
۱۳. ربیعی، هادی. (۱۳۹۱). *کاربرد گونه‌شناسی در تفسیر هنر مسیحی قرون وسطا*، فصلنامه کیمیای هنر. سال دوم. ش ۷. ۸-۱۹.
۱۴. رضا، محمد رشید. (۱۴۱۴ ق). *تفسیر القرآن الحکیم*، بیروت: دار المعرفه.
۱۵. زمخشری، محمود. (۱۴۰۷ ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، بیروت: دار الكتاب العربی.
۱۶. سلیمانی، نصرالله. (۱۳۸۶). *نشست علمی قرآن و مستشرقان*، فصلنامه قرآن‌پژوهی خاورشناسان. بهار و تابستان. ش ۲. ۱۳-۶۰.
۱۷. السواح، فراس. (۲۰۱۱ م). *الانجیل بروایة القرآن*، دمشق: دار علماء الدین للنشر.
۱۸. سیوطی، جلال الدین. (۱۴۰۴ ق). *الدر المثور فی تفسیر بالمأثور*، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.

۱۹. شبانی، اعظم سادات / پارسا، فروغ. (۱۴۰۲). تحلیل انتقادی دیدگاه خاورشناسان درباره تعبیر قرآنی «اُخت هارون» و «بنت عمران»، مجله مطالعات قرآن و فرهنگ اسلامی. شماره ۲۵. ۷۵ - ۹۷.

DOI:10.22034/isqs.2023.43121.2050

۲۰. شکری، محمد / نظری، علی. (۱۳۹۵). پاسخی به شبهه اطلاق عنوان «اُخت هارون» بر مریم در قرآن کریم، مجله پژوهشهای قرآنی. شماره ۷۹. ۹۶-۱۰۹.

۲۱. صادقی تهرانی، محمد. (۱۴۰۶ ق). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنّه، قم: فرهنگ اسلامی.

۲۲. الصعیدی، عبدالمتعال. (۱۳۱۳). مریم أم عیسی علیه السلام؛ أختها لهارون بنوتها لعمران، نشریه المنار. ش ۵۱۷. ۷۶۰-۷۶۷.

۲۳. طباطبائی، محمدحسین. (۱۴۰۲ ق). المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

۲۴. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان لعلوم القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو.

۲۵. طبری، محمد بن جریر. (۱۲۹۱ ق). تاریخ طبری، لکهنو: مطبع منشی نولکشور.

۲۶. طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان عن تأویل آی القرآن، بیروت: دار المعرفه.

۲۷. طوسی (بی تا). محمد بن حسن. التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

۲۸. علی محمدی، علی. (۱۳۹۱). انجیل به روایت قرآن کریم؛ بررسی وجوه اشتراک قرآن و انجیل درباره عیسی (ع) و مریم (س)، ماهنامه کتاب ماه دین. سال پانزدهم. شماره ۵۹. ۶۸-۷۱.

۲۹. عیوضی، حیدر. (۱۳۹۲). دختری در محراب: مطالعه تطبیقی شخصیت مریم (ع) در سنت مسیحی - اسلامی، نشریه تفسیر اهل بیت. دوره ۱. شماره ۲. ۹۵-۱۱۰.

۳۰. فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). التفسیر الکبیر-مفاتیح الغیب، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

قطب، سید. (۱۴۲۵ ق). فی ظلال القرآن. بیروت: دار الشروق.

۳۱. قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳). تفسیر القمی، قم: دار الکتاب.

۳۲. مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان، بیروت: دار إحياء التراث.

۳۳. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامیه.

34. Aphrahat. (2010). Demonstrations. Translated by Adam Lehto. Piscataway, NJ: Gorgias Press.

35. Celik, Ercan. (2022). Miriam to Mary: A Messianic Lineage in the Qur'an,

Istanbul, November 2022.

36. Geiger, A.(1998). The Origins Of The Koran: Classic Essays On Islam's Holy Book, Prometheus Books, p: 213.
37. Gregory of Nyssa. (1978). The Life of Moses. Translated by A. J. Malherbe and Everett Ferguson. New York: HarperCollins.
38. Khoury, A-Th. .(1969). Les Théologiens Byzantins Et L'Islam: Textes Et Auteurs (VIIIe - XIIIe S.), 2e Tirage, Éditions, auwelaerts: Louvain & Beatrice-Nauwelaerts: Paris, p: 146.
39. Margoliouth, D.S.(1905). Muhammad and the Rise of Islam, G. P. Putnam's Sons: London, p: 61.
40. Mourad, suleiman Ali. (2008). “*Mary in the Qur'an: A Reexamination of Her Presentation*” In The Qur'an in Its Historical Context. Ed. Gabriel S. Reynolds. London: Routledge, 2008. pp :163–174.
41. Neuwirth, Angelika. (2005). Mary and Jesus, Counterbalancing the Biblical Patriarchs: a Re-Reading of Surat Maryam in Surat al Imran, Parole de l'Orient (2005).VOL:30.P:231-260
42. Neuwirth, Angelika. (2009). 'Imagining Mary Disputing Jesus. Reading Súrat Maryam and Related Meccan Texts within the Qur'anic Communication Process', in Benjamin Jokisch.Ulrich Rebstock and Lawrence, Berlin. de Gruyter 2009, pp: 383-416.
43. Reynolds, Gabriel S. (2010). The Qur'ān and its Biblical Subtext, New York: Routledge, 2010.
44. Theodor Nöldeke , Qur'an: An Introductory Essay.(1992). Interdisciplinary Biblical Research Institute: Hatfield (PA), p: 9.
45. W. St. Clair Tisdall, M.A., D.D. (1905). The Original Sources Of The Qur'an Its Origin In Pagan Legends and Mythology, AD, p: 43.

سایتهای اینترنتی:

۱. وبگاه اندیشکده مطالعات یهود:

<https://jscenter.ir/judaism-and-islam/israiliyyat/15413/> / مریم-مقدس-خواهر-هارون

۲. سایت سخنرانی ایران صدا، تفسیر آیات ۲۷ تا ۳۵ سوره مریم - بخش دوم:

<http://sokhanrani.iranseda.ir/detailsalbum/?g=536723>

۳. قنّاء تدبرات قرانیّه — ایهاب حریری

<https://youtu.be/Gscv3cZho5o?si=-eamIKVAOuAabiWI>